

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏSİRİ

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Dəyanət Sabir oğlu Ağayev**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyatı – I kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **filologiya elmləri doktoru, professor
Nigar Çingiz qızı Vəliyeva**

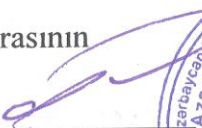
Rəsmi opponentlər: **filologiya elmləri doktoru, dosent
Rəna Teymur qızı Səfəraliyeva**

**filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Elnarə Eldar qızı Putayeva**

**filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Çinarə Zahid qızı Şahbazlı**

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurası.

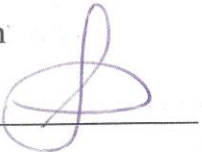
Dissertasiya şurasının
sədri:

**filologiya elmləri doktoru,
professor
Azad Vəliya oğlu Məmmədov**

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

**filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
İradə Nadir qızı Sərdarova**

Elmi seminarın
sədri:

**filologiya elmləri doktoru,
professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli**

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müstəqil respublikamızın son dövrlərdə dünya dövlətləri sırasında yer tutması ilə qloballaşma bir proses və cərəyan şəklində arealını genişləndirmiş və təbii ki, bunun nəticəsi olaraq qloballaşma prosesi bizim ölkəmizdə də öz təsirlərini göstərməkdədir. Bu təsirlər müxtəlif cəhətlərdən, o cümlədən dil sahəsində də özünü büruzə verir.

Azərbaycan dilinə tarixən bir çox dillər təsir etmiş, onların vasitəsilə çoxlu sayda alınma sözlər dilin lüğət tərkibində yer almışdır. Bu dillərdən ənənəvi olaraq ərəb, fars, rus, türk, eləcə də rus dili vasitəsilə bəzi Avropa dillərini, son dövrlərdə isə, qloballaşma şəraitində ingilis dilini göstərmək olar. Burada qeyd edilən təsirlər təkcə leksik baxımdan nəzərdə tutulmur. R.Kvirkin¹ bu barədə məşhur deyəmi artıq dünya tədqiqatçıları tərəfindən epigrafi kimi istifadə olunur: *“İngilis dili elə bir dildir ki, onun danışıldığı yerdə heç vaxt günəş qürub etmir”*².

Ana dilinə diqqət və qayğı istiqamətində dövlət dilinin təsbit olunması barədə ard-arda verilən fərmanlar (“Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (18 iyun 2001-ci il), “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (9 avqust 2001-ci il), “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (2 yanvar 2003-cü il)), qəbul olunmuş qanunlar (Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (30 sentyabr 2002-ci il)), sərəncamlar təkcə Ümummilli lider Heydər Əliyevin dövründə deyil, eləcə də cənab prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi dövründə də (“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı (5 avqust 2004-cü il), “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində

---

¹ Quirk, R. A comprehensive grammar of the English language / R.Quirk, G.Leech, S.Greenbaum. – London: Longman, – 1985. – p. 1.

² Krajňáková D. English as a world language: [Electronic resource] / Jazyk a kultura. – 2012. №10 (3), available at: URL: http://www.ff.unipo.sk/jak/10_2012/krajnakova.pdf

zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” (9 aprel, 2013)) davam etməkdədir.

Mövzu həm qloballaşma baxımından, həm də bu şəraitdə ingilis dilinin təsirlərinin araşdırılması baxımından aktualdır. Bu barədə kütləvi informasiya vasitələrində vaxtaşırı müzakirələr aparılır. Müxtəlif televiziya və radio verilişləri bu mövzu üzrə müəyyən müzakirələr aparır, Azərbaycan Dövlət Dil Komissiyası və Terminologiya Komissiyası bu sahədə görülən işlər barədə insanlara məlumat verir, o cümlədən cənab prezident tərəfindən qarşıya qoyulan məsələlər diqqətə çatdırılır və onların insanların öhdəsinə düşən məsuliyyətlərinə daxil olan zəruriliyi barədə təlimatları da gündəmdə yer alır.

Qloballaşma şəraitində ingilis dilinin Azərbaycan dilinə təsiri ilə bağlı konkret araşdırma kompleks formada hərtərəfli şəkildə indiyə kimi öyrənilməmişdir. Diqqətə çatdırılan bəzi müddəalar barəsində müəyyən elmi-publisistik müzakirələr aparıldığına baxmayaraq onların bütünlükdə həlli istiqamətində konkret addımların atılmasına kompleks formada rast gəlinmir. Son illər qloballaşma və onun dilə təsiri mövzusunda müxtəlif araşdırmalar aparılsa da, konkret olaraq ingilis dilinin dil səviyyələri üzrə Azərbaycan dilinə təsiri Azərbaycan dilçiləri tərəfindən tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Tədqiqat mövzusu, ümumilikdə, son illərin ədəbiyyatında artıq işlək mövzuya çevrilməkdədir. Dil istiqamətli jurnalların əksəriyyətinin hər bir buraxılışında bu və ya digər formada əlaqəli məqalələr yer alır.

Qloballaşma şəraitində ingilis dilinin yayılması barədə xarici müəlliflərdən C.Blommart, D.Kristal, Q.Ferquson, M.Flammia, K.Saunders, D.Qraddol, H.Hill, V.L.İnozemtsev, B.Kaçru, F.Kılıçkaya, D.Krajnakova, V.Labov, H.Meyer, S.Mafvene, B.Parker, R.Fillipson, R.Kvirk, C.Riçardz, K.Şmid, Y.Yano və başqalarını xüsusi vurğulamaq vacibdir.

Bununla belə, ayrı-ayrı Azərbaycan dilçiləri tərəfindən bu və ya digər formada mövzu ilə əlaqəli araşdırmalar aparılmış və fikirlər səsləndirilmişdir. Onlardan A.A.Axundov, N.Q.Cəfərov, N.Ç.Vəliyeva, M.Z.Nağısoylu, C.İ.Kazimov (İsmayloğlu), X.A.Qasimova, T.R.Yaqubova, Q.M.Məhərrəmli və başqalarını göstərmək olar.

Tədqiqatın empirik əsasını qloballaşma fonunda ingilis dilinin

dominantlığının nəticəsi olaraq fonetik, leksik və sintaktik səviyyədə təsirlərə məruz qalmış Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi təşkil edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı müasir ingilis dilinin hazırkı vəziyyəti və onun Azərbaycan dilinə təsirini təhlil etməkdən ibarətdir. Tədqiqatın predmeti isə tədqiqatdan alınan nəticələrin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Qloballaşma XX əsrdən başlayaraq bütün dünya dövlətlərində haqqında ən çox söhbət açılan və insanların həyatında əhəmiyyətli rol oynayan bir proses kimi yayılmağa başlamışdır. Dissertasiyanın məqsədi bu prosesdə beynəlxalq dil kimi ingilis dilinin Azərbaycan dilinə etdiyi təsiri müəyyənləşdirməkdir.

Bu məqsədə çatmaq üçün həyata keçirilməli olan vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir:

– ingilis dilinin Azərbaycanda yayılma tarixini müəyyənləşdirmək, paralel olaraq qloballaşmanın ilkin müşahidə və yüksəliş tarixini təyin etmək;

– Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan və hələ “gözləmə rejimində olan” ingilis mənşəli söz və ifadələri müəyyənləşdirmək və onlarla bağlı statistik təhlil aparmaq;

– Azərbaycan Respublikasının əməkdaşlıq etdiyi, o cümlədən üzv olduğu və ya Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatların içərisində ingilis dilinin istifadə dərəcəsini öyrənmək;

– Azərbaycan mediasında istifadə olunan alınma sözləri lüğət tərkibi ilə qarşılaşdırmaq və həmin alınma sözlər içərisində ingilis dilinin iştirak payını müəyyənləşdirmək;

– dil səviyyələri üzrə Azərbaycan dilinin ingilis dili vasitəsilə məruz qaldığı təsirləri kompleks şəkildə araşdırmaq;

– qloballaşmanın Azərbaycan mühitinə təsirlərinin linqvistik və ekstralingvistik amillərlə əlaqədar intensivliyini öyrənmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatda müqayisəli-tipoloji, deskriptiv, kontrastiv və müşahidə metodlarından istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1) Qloballaşma şəraitində Azərbaycan dilinin yazı və şifahi qolları təkmilləşdirilmədən ingilis dilinin mənfi təsirlərindən qorunmaq mümkün deyil.

2) Elmi-publisistik qəzet və jurnallarda, mediada xüsusi isimlərin (adların) istifadəsində tərcümə və transliterasiyanın edilməməsi, bu cür isimlərin orijinal dildə olduğu kimi istifadəsi ingilis dilinin təsirini artırır.

3) Ölkə, şəhər, kənd və qəsəbə adlarının transliterasiya edilməsi ingilis dilinin Azərbaycan dilinə fonetik-fonoloji səviyyədə təsirini azaldır.

4) Kommunikasiya sistemlərində Azərbaycan dilli materialların elektron versiyasının işlənilib hazırlanması ilə bu sistemlərdə Azərbaycan dilinin tətbiqi üzrə səriştənin artırılması mümkündür.

5) Şifahi və yazılı tərcümədə unifikasiyalaşmış normanın tətbiq edilməsi üçün müəyyən təkliflərin verilməsi ingilis dilinin Azərbaycan dilinə mənfi təsirinin qarşısını almaq üçün əhəmiyyətlidir.

6) Bütün yazışmalarda və yerli avtomobil qeydiyyat nişanlarında latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının tətbiqinin gözlənilməsinə zərurət vardır.

7) Teleradio, xüsusilə televiziya reklamlarında, eləcə də küçə reklamlarında “Reklam haqqında qanun”un (maddə 20) kifayət qədər tənzimlənməsi və müvafiq olaraq bu qanuna riayət olunmasına ehtiyac vardır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində, hələ lüğət tərkibinə daxil edilməmiş “keçid” təsirlərə səbəb olan ingilis dili vasitəsilə yaranmış dəyişikliklərin və onların mənfi təsirlərinin yaratdığı mövcud linqvistik boşluqların kompleks şəkildə öyrənilməsi elmi yeniliyi təşkil edir. Həmçinin Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində beynəlxalq terminlərin və beynəlmiləl sözlərin ifadəsində məqsədemüvafiqliyi, bununla bərabər dildə yaranan problemlərin müəyyənləşdirilməsi və həlli yolları burada hərtərəfli şəkildə əks olunmuşdur.

Dünyanın aparıcı beynəlxalq dili olan ingilis dilinin Azərbaycanda istifadəsi son illərə təsadüf edir. Bu baxımdan onun dilin lüğət tərkibinə təsirini araşdırmaq ən müasir tədqiqatlardan hesab oluna bilər. Qloballaşma anlayışı özlüyündə müasirliklə əlaqəli olduğundan tədqiqat işi də yeni məsələlərdən bəhs edir.

Bundan əlavə, ingilis dilinin qlobal dil kimi yayılmasının təkcə linqvistik deyil, eləcə də ekstralingvistik amillərlə bağlı olması

Azərbaycan mühiti də daxil olmaqla qlobal mühit həcmində hərtərəfli tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Qloballaşma şəraitində ingilis dilinin Azərbaycan dilinə müxtəlif səviyyələrdə təsirini araşdırmaq və müəyyənləşdirməklə, ingilis dilinin Azərbaycan dilinə təsirinin mexanizmlərini araşdırmaqla dominant dil olaraq ingilis dilinin Azərbaycan dilinə təsir etdiyi fikrinə gəlinir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ingilis dilinin Azərbaycan dilinə təsirinin mexanizmlər üzrə müəyyənləşdirilməsi digər dillərin təsirini öyrənmək üçün də baza rolunu oynayır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, alınmış nəticələrdən müxtəlif auditoriyalarda, universitetlərdə, kurslarda və digər tədris müəssisələrində istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas nəzəri müddəaları və praktiki təklifləri elmi mətbuatda, elmi-praktiki və beynəlxalq konfransların tezislərində öz əksini tapmışdır. Dissertasiya işinə dair müxtəlif məcmuələrdə 6 məqalə və 5 tezis çap edilmişdir. Bir məqalə və bir tezis xarici ölkədə nəşr olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyatı – 1 kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 6 səhifə, 10213 işarə, I fəsil – 35 səhifə, 70038 işarə, II fəsil – 30 səhifə, 56521 işarə, III fəsil – 29 səhifə, 56721 işarə, nəticə – 6 səhifə, 10119 işarədir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, 203612 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, dissertasiyanın qarşısında qoyulan məqsəd və vəzifələr müəyyənləşdirilir, nəzəri-praktiki əhəmiyyəti barədə məlumat verilir, tədqiqatın obyekt və predmeti işıqlandırılır, metodları, elmi yeniliyi, müdafiəyə təqdim

olunan əsas müddəalar şərh edilir. Eyni zamanda tədqiqatın aprobasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın birinci fəslı **“Qloballaşma və dillərin qarşılıqlı təsiri problemi Azərbaycan kontekstində”** adlanır ki, bu da üç paragrafdan ibarətdir.

“Azərbaycanda ingilis dilinin yayılması şərtləri” adlı birinci fəslin birinci paragrafında əvvəlcə qloballaşmanın tarixi mərhələləri və termin kimi mahiyyətinə nəzər salınmışdır. *“İlk dəfə 1967-ci ildə termin kimi elmdə istifadə olunmağa başlayan”*³ bu prosesin yaranmasına əslində daha əvvəl zəmin yaranmışdır. Bu termin mənşəcə fransız sözü “qlobal” və latın sözü “qlobus” sözlərindən olub, “ümumi, kürə” mənalarını ifadə edir. XX əsrin əsas tədqiqat obyektı olaraq qloballaşma artıq II minilliyin yekunu ilə yeni minilliyə yeni yollar açmış oldu. Qloballaşma artıq ayrıca elm sahəsi kimi də qəbul edilir. *“Qlobalistika qlobal (planetar) proseslər haqqında bir təlim (elm) kimi başa düşülür”*⁴.

Bu paragrafda “qloballaşma” və “beynəlxalqlaşma” anlayışlarının oxşar və fərqli cəhətləri araşdırılmış və məlum olmuşdur ki, qloballaşma dedikdə yerli universitetin (təşkilat və s.) dünyada təmsil olunması, dünyaya çıxışı, beynəlxalqlaşma dedikdə, müxtəlif ölkələrin yerli universitet (təşkilat və s.) birləşməsi başa düşülür. *“Qloballaşma prosesinə etirazı özündə əks etdirən antiqloballaşma cərəyanına alterqlobalizm adı ilə də istinad edirlər”*⁵.

Azərbaycanda qloballaşma sahəsində araşdırmalar 1990-cı illərdən başlayır. Bu sahədə aparıcı mütəxəssislərdən R.Mehdiyev, A.Şükürov, S.Xəlilov və R.Mustafayevin adlarını çəkmək olar. Bu görkəmli alimlər fəlsəfə sahəsində öz tədqiqatlarını aparmış, əslində qloballaşmanın nəzəri və praktiki məsələlərini geniş miqyasda əhatə etmişlər.

---

³ Valiyeva, N. Synergetics of the Language, National Consciousness and Culture by Globalization / N.Valiyeva. – Bakı: Nurlar, – 2016. – p. 12.

⁴ Османзаде, Р.М. Компьютерная глобалистика: Гносеологический и социальный аспекты / Р.М.Османзаде, Э.М.Рзаде. – Баку: [и. н.], – 2015. – с.11.

⁵ Кадиева, С.А. Парадигмы нового мира: Глобализация и антиглобализация (политико-философский анализ): / автореферат дисс. доктора философии по философии / Баку, 2015. – с. 3.

Azərbaycanda xarici dillərin yayılmasına tarixən nəzər saldıqda, ərəb, fars, rus, türk, fransız, alman və ingilis dillərinin istifadəsi və tədrisi diqqəti cəlb edir. Müasir dövrdə xarici dillərdə nəşr edilən müxtəlif qəzet və jurnallar, televiziya və radio verilişləri, internet üzərindən yayımlanan bu xarakterli saytları mövcud olan müxtəlif vasitələr xarici dillərin, əsasən də ingilis dilinin yayılmasında müstəsna rol oynayır. Burada internetin rolu xüsusi qeyd olunmalıdır, çünki bir saytın bir neçə dildə variantlarını hazırlamaq və ona asanlıqla giriş etmək mümkündür. Xarici dillərin öyrədilməsində ali təhsil müəssisələri ilə bərabər müxtəlif dil kurslarının rolu da təqdirəlayiqdir.

Aşağıdakı şərtlər, digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da ingilis dilinin yayılmasını sürətləndirir:

- *Bu, dünyada ən geniş danışılan dildir;*
- *Bu, beynəlxalq biznes dilidir;*
- *Əksər filmlər ingilis dilindədir;*
- *Bu dili öyrənmək asandır;*
- *Bu, yüklü miqdarda (çoxlu sayda – D.A.) dillərlə qohumdur;*
- *Sən obyektləri 100 müxtəlif yolla adlandıra bilərsən;*
- *O, dünya ətrafında müxtəlif cür səslənir;*
- *O, həqiqətən elastikdir;*
- *O, dəyişməyə davam edir*⁶.

“Azərbaycanda dil situasiyası” adlı paragrafda dünyada və Azərbaycanda dil situasiyası və dil siyasətinin aktuallığından bəhs edilir. Azərbaycanda bu mövzu üzrə tədqiqatçı alimlərin fəaliyyəti işıqlandırılır. *“Dil situasiyası deyəndə müəyyən siyasi-inzibati qurum, yaxud coğrafi ərazi hüdudu çərçivəsində bir və ya bir neçə dilin funksional, habelə sosial təsirlərindən ibarət mövcudluq formasının toplusu nəzərdə tutulur”*⁷.

Ümumilikdə Azərbaycanda 5 dilin dil situasiyasında əsas yer tutduğunu demək olar: rus dili – imperiya qalıqlarından biri kimi, amerikan-ingilis dili – qloballaşma dili, türk dili – qohum dil, ərəb

⁶ Ef.com. Nə üçün ingilis dili hökmranlıq edir: [Elektron resurs] / URL: <http://www.ef.com/az/blog/language/n%C9%99-ucun-ingilis-dili-hokmranliq-edir/>

⁷ Kazımov C.İ. Dil siyasəti və dil situasiyası sosiolinqvistikanın predmeti kimi // Əli bəy Hüseynzadənin 150 və akademik Məmmədəğa Şirəliyevin 105 illik yubileylərinə həsr olunmuş “Sələflər və xələflər” mövzusunda I Beynəlxalq Simpoziumunun materialları. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014, – s. 321.

dili – din dili, fars dili – əsarət dili və nəhayət Azərbaycan dili – milli dil kimi⁸. Dil situasiyasında iştirakı olan dillərin hansı məqsədlə istifadə olunmasına görə: dövlət dili, davranış dili, fundamental dil, ünsiyyət dili, araşdırma və ya arama dili kimi ayırmaq olar⁹.

Bu paraqrafda eləcə də, amerikan-ingilis dilinin dil situasiyasında qloballaşma dili olması nöqteyi-nəzərindən onun Azərbaycanda öyrənilmə tarixinə və tədris baxımından inkişaf yoluna diqqət edilmişdir. Xüsusi isimlərin tərcümə və transliterasiya məsələlərinə toxunulmuşdur. Aşkar edilmişdir ki, xüsusi isimlərin tərcümə və transliterasiyası zamanı vahid standartlar tətbiq edilmir. Bəzən bu adlar Azərbaycan dilinə tərcümə edilir, bəzən sadəcə transliterasiya edilir. Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümə zamanı isə vasitəçi dillərə də rast gəlinir.

“Beynəlxalq əlaqələr və ingilis dili” adlı paraqrafda Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətləri, məktublaşmaların dilləri, yenidən “qlobal” və “beynəlxalq” anlayışları arasındakı oxşar və fərqli mənalar, qlobal və beynəlxalq dillər üçün tələblər, beynəlxalq və regional təşkilatlar, onların rəsmi və işlək dilləri içərisində ingilis dilinin yeri, Azərbaycan Respublikasının əməkdaşlıq etdiyi beynəlxalq təşkilatların dilləri, ingilis dilinin qlobal dil olması istiqamətində Azərbaycanda görülən işlərdən bəhs edilmişdir.

Qlobal və beynəlxalq dillərin birlikdə götürülərək aşağıdakı tələblərə cavab verən dillərdən təşkil olunduğunu göstərmək olar:

- çoxsaylı istifadəçisi;
- bölgüdə yerli olmayan istifadəçilərin əhəmiyyətli payı;
- bir neçə ölkədə rəsmi statusu;
- dünyanın bir neçə regionunda istifadəsi;
- etnik cərgə (multi-etnik, çoxmərkəzli dil) müəyyənləşdirilməmiş dil cəmiyyəti;
- geniş surətdə xarici dil kimi öyrədilən bir və ya daha artıq standart göstəriciləri;
- linqvistik prestijlə bağlılığı;

---

⁸ Veysəlli, F.Y. Seçilmiş əsərlər: [3 cilddə] / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – c. 3. – 2016. – s.182-183.

⁹ Veysəlli, F.Y. Seçilmiş əsərlər: [3 cilddə] / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – c.3. – 2016. – s. 184-185.

- beynəlxalq ticarət əlaqələrində istifadəsi;
- beynəlxalq təşkilatlarda istifadəsi;
- elmi cəmiyyətdə istifadəsi;
- əhəmiyyətli ədəbiyyatı.

Bu paraqrafda ingilis dilinin istifadəsinin dünya miqyasında işlənmə dərəcəsi ilə əlaqədar B.Kaçrunun¹⁰ bölgüsündə D.Kristal¹¹, Y.Yano¹² və F.Kılıçkayanın¹³ fikirləri yer almışdır.

Tədqiqata cəlb edilmiş 17 beynəlxalq və 31 regional təşkilat içərisində ingilis dilinin müvafiq olaraq 15 və 17 təşkilatda işlək dil olaraq istifadə edildiyi məlum olmuşdur. Hətta ingilis dilinin rəsmi dil olmadığı təşkilatlar (Ərəb Valyuta Fondu, Fars Körfəzi Ölkələrinin Əməkdaşlıq Şurası, Avrasiya İqtisadi Birliyi, Frankofoniya, Şimal Şurası) belə, öz internet saytlarında dil seçimləri içərisində ingilis dili variantının da olmasını vacib hesab edirlər.

BQHT-lər (beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları) müxtəlif kateqoriyalar üzrə fəaliyyət göstərirlər. Bu kateqoriyalar əsasən aşağıdakılardır: çoxlu nizamlayıcı layihələr, səhiyyə, uşaqlar və gənclər, təhsil, insan hüquqları, ətraf mühit, din, fəza və texnologiya.

BQHT-lərin çoxluğunu nəzərə alaraq, onlardan yalnız Azərbaycan Respublikası ilə əməkdaşlıq edən, ümumilikdə 17 BQHT, o cümlədən: çoxlu nizamlayıcı layihələr (7), səhiyyə (1), uşaqlar və gənclər (2), təhsil (2), insan hüquqları (2), ətraf mühit (3) kateqoriyasından olan təşkilatlar tədqiqata cəlb edilərək onların hamısının rəsmi internet səhifələrində ingilis dilinin yer aldığı məlum olmuşdur.

Dissertasiyanın ikinci fəslə **“İngilis dilinin Azərbaycan dilinə müxtəlif dil səviyyələrində təsiri”** adlanır və üç paraqraftan ibarətdir.

---

¹⁰ Kachru, B. English in the World: Standards, codification and sociolinguistic realism: the English language in the outer circle. / B.Kachru, ed. R.Quirk, H.Widdowson. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1985. – p. 11-30.

¹¹ Crystal, D. English as a Global Language / D.Crystal. – 2nd edition. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2003. – p. 61.

¹² Yano, Y. Cross-cultural Communication and English as an International Language // Intercultural Communication Studies, – 2006. v. 15 (3), – p. 4.

¹³ Kılıçkaya, F. World Englishes, English as an International Language and Applied Linguistics // English Language Teaching, – 2009. №2/3, – p. 38.

“Fonetik-fonoloji səviyyədə” adlı ikinci fəslin birinci paragrafında ingilis dilinin Azərbaycan dilinə fonetik-fonoloji səviyyədə təsirindən bəhs edilir. Qlobal dillərin lokal dillərə təsiri, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə Beynəlxalq Fonetika Cəmiyyətinin tərtib etdiyi əlifba arasındakı fərqlər, Azərbaycan dilində saıtlərin təsnifatına yeni baxış, orfoqrafik və orfoepik təsir, transliterasiya, reklam, televiziya və avtomobil qeydiyyat nişanlarında rast gəlinən qeyri-standartlar kimi məsələlərə toxunulmuşdur.

Dillərin tarixi inkişafı nəticəsində qlobal dillərin lokal dillərə təsirinin 3 həddən biri üzrə müşahidə olunduğunu qeyd etmək olar: 1) aşağı hədd – prosesin baş tutmaması (deqlobalizasiya), 2) orta hədd – lokal dillərlə paralel istifadə, 3) yüksək hədd – lokal dilləri sıxışdırıb çıxarma və dövlət dilinə yüksəlmə.

Ç, Ə, Ğ, İ, İ, Ö, Ş, Ü hərfləri internetdə, idman geyimlərində, avtomobil qeydiyyat nişanlarında (əlavə olaraq Q) problem yaradır. 2001-ci ildə Azərbaycan dili üçün Unicode (2 baytlıq) və qeyri-Unicode (1 baytlıq) simvol kodlaşdırmaları və həmçinin klaviatura düzümü ilə reallaşdırılsa da, hələ də qeyd edilən problemlər tam olaraq aradan qaldırılmayıb, /ə/, /ş/, /ç/, /ü/ fonemləri müvafiq olaraq a/e, s/sh/w, c/ch, u hərfləri ilə ifadə olunur.

Bundan başqa, ingilis dilində olan bəzi spesifik səslərin (/θ/, /ð/, /w/, /ŋ/) Azərbaycan dilində ifadəsi üçün vahid standart yoxdur. Əgər “Washington” /Vaşinqton/ kimi səslənir və yazılırsa, “Wales” /Uels/ kimi işlənir. Bu problem hələ XX əsrin əvvəllərində, xüsusən latın əlifbasına keçid və ondan sonra kiril əlifbasına keçid zamanı bir sıra mübahisələrə gətirib çıxarmışdır. *“Ümumiyyətlə, 30-cu illərin ortalarından sonra orfoqrafiya qaydaları hazırlanarkən əsasən aşağıdakı məsələlər müxtəlif mübahisələrin mərkəzində dayanır: Avropa-rus mənşəli sözlərin mənba dildə olduğu kimi, yaxud Azərbaycan dilində işlədildiyi kimi yazılması”*¹⁴.

Televiziya “Star life” (“Star layf”, Xəzər TV), “Football Time” (“Futbol taym”, ATV), “CinemATV” (“SinemATV”, ATV), “Auto Time” (“Avto taym”, ATV), “Bozbash Pictures” (“Bozbaş PİKçəz”, ATV), “Retro Lounge” (“Retro Launc”, Lider TV), “Shopping Time”

---

¹⁴ Xudiyev, N.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi / N.M.Xudiyev. – Bakı: Maarif, – 1995. – s. 461.

(“Şopinq taym”, Lider TV) kimi verilişlərin yer alması, bundan başqa, mobil operator adlarının və onların xidmət, kampaniya adlarının ingilis qrafemləri ilə yazılışı, eləcə də ingilis mənşəli sözlərin deyilişi ilə ingilis və Azərbaycan qrafemlərinin qarışıq işlənməsi halları da (“Azercell”, “Bakcell”, “Nar Mobile”, “Azercellim”, “PayCell”, “CINeration”, “Klass XL/XXL”, “Bakcell Stars”, “Nar-Citynet”, “eNəzarət” və s.) müasir dövrdə ingilis dilinin Azərbaycan dilinə fonetik-fonoloji səviyyədə təsirinin olduğunu göstərir.

Müəyyən mənada durğu işarələrinin istifadəsində müşahidə olunan çəşqinliklər də qlobal dilin Azərbaycan dilinə təsirinə daxil edilə bilər. Məlumdur ki, Azərbaycan dilində sitatların, bəzi xüsusi adların və xüsusi vurğulanmış sözlərin cümlədə işlədilməsi zamanı dırnaq işarələrindən istifadə olunur. Bu işarələrə fransız, ingilis, alman, polyak, İsveç və başqa dillərdə rast gəlinir. Rus, ingilis və Azərbaycan dillərini müqayisəli şəkildə təhlil etsək, dırnaq işarələrinin müvafiq olaraq « », “ ” və „ ” kimi olduğunu görürük. Qeyd edək ki, rus dilində istifadə olunan dırnaq işarələri fransız, Azərbaycan dilində istifadə olunan dırnaq işarələri isə polyak mənşəlidir. Lakin son dövrlərdə Azərbaycan dili üçün qeyd edilən dırnaq işarələrinin istifadəsinə çox az rast gəlinir. Əvəzində ingilis dilində istifadə edilən dırnaq işarələrinin istifadəsi intensivləşmişdir. Bəzi elmi-publisistik qəzet və jurnallarda, hətta bir mətn daxilində nəinki tamamilə ya ingilis, ya polyak, paralel olaraq həm ingilis, həm də polyak dırnaq işarələrindən birgə istifadəyə rast gəlmək mümkündür.

“Leksik səviyyədə” adlı ikinci fəslin ikinci paraqrafında ingilis dilinin linqva frankaya çevrilməsi, Azərbaycan dilinə daxil olan sözlərin qruplara bölünməsi, terminologiyanın təşəkkül və inkişaf tarixi, mediada işlənən alınma sözlərin mənşəyi, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ingilis mənşəli sözlər, alınma sözlərin sahələr üzrə qruplaşdırılmasından bəhs edilmişdir.

Linqva franka (it. lingua franca, frank dili) dedikdə müəyyən sahədə və ya ərazidə etnoslararası münasibət üçün istifadə edilən dil başa düşülür. *“Bu gün isə ingilis dili hətta çox istifadə edilmədiy halda 34 dövlətin rəsmi dili elan edilib.”*¹⁵

---

¹⁵ Veliyeva, N. Some aspects and peculiarities of intercultural communication in the process of globalization / N.Veliyeva. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2013. – s. 470-471.

S.Cəfərov Azərbaycan dilinə keçən sözləri dörd qrupa bölür: “*Qafqaz dillərindən, ərəb dilindən, fars dilindən və rus dilindən (o cümlədən rus dili vasitəsilə başqa dillərdən) keçən sözlər*”¹⁶, rus dili vasitəsilə keçmiş digər dillərə aid sözləri də mənşəyinə görə yeddi qrupda qruplaşdırır: “*latın, yunan, fransız, ingilis, alman, italyan, holland.*”¹⁷ B.Xəlilov¹⁸ (rus və Avropa mənşəli sözləri 5 qrupa ayırır¹⁹) və A.Qurbanov²⁰ da rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmiş Avropa mənşəli sözlərin bölgüsü ilə razılaşıır.

S.Sadiqovanın Azərbaycanda terminologiyanın təşəkkül və inkişaf tarixi üzrə bölgüsünə²¹ toxunulmuşdur. XX əsrin 90-cı illəri ilə bitən bu bölgüyə 7-ci mərhələnin, XXI əsrin də əlavə olunması fikri irəli sürülmüşdür.

Azərbaycan mediasında işlənən alınma sözlərin içərisində ingilis dilinin payı 21%-dir. Bu rəqəm onu göstərir ki, mətbuatda istifadə olunan alınma sözlərin hər 5-dən 1-i ingilis mənşəlidir. Qarşılığı olan 113 alınma söz içərisində mənşəcə ingilis olan sözlərin sayı 17-dir, bu da qarşılığı olan alınmaların 15%-i, bütün alınmaların isə, təxminən 1%-i qəddərdir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ingilis mənşəli 269 söz yer alır. Tərtibçilər lüğətə 1289 yeni söz əlavə ediblər ki, bunun da 98-i (7.6%) ingilis mənşəlidir. Yeni ingilis mənşəli sözlər isə, ümumiyyətlə, indiyə qədər Azərbaycan dilinə daxil olmuş ingilis mənşəli sözlərin 36.4 %-ni əhatə edir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə yeni daxil olmuş ingilis sözlərini aşağıdakı sahələr üzrə qruplaşdırmaq olar: idman, musiqi, texniki, iqtisadiyyat və digər. Mediada və ümumilikdə Azərbaycan dili daşıyıcıları tərəfindən istifadə edilən, lakin dilin lüğət tərkibində

---

¹⁶ Cəfərov, S.Ə. Müasir Azərbaycan dili: II hissə: Leksika / S.Ə.Cəfərov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – s. 44.

¹⁷ Yəne orada, – s. 57.

¹⁸ Xəlilov, B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası / B.Ə.Xəlilov. – Bakı: Nurlan, – 2008. – s. 40.

¹⁹ Yəne orada, – s. 59.

²⁰ Qurbanov, A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili: [2 cilddə] / A.M.Qurbanov. – Bakı: Nurlan, – c. 1. – 2003. – s. 219.

²¹ Sadiqova, S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı / S.A.Sadiqova. – Bakı: Elm, – 2005. – s. 4; 33.

yer almayan idman sahəsində olan alınmalar: bodibildinq, bouling, dayvinq, derbi, krossinq, qolf, pauerlifting və b. Musiqi sahəsində olan alınmalar: caz-rok, dicey, ekvalayzer, karaoke, kantri, pop-rok, remiks, rep, rok-n-roll və s. Texniki sahədə olan alınmalar: bayt, bit, blutuz, çip, çat, buk-mark, dekoder, disket, hard-disk, imeyl, internet, java və s. İqtisadiyyat sahəsində olan alınmalar: advertayzing, diskaunt və b. Digər sahələrdə olan alınmalar: advayzer, advetura, avro, bendi, beyser, boss, cekpot, cersi, dopinq, fiçe, killer və s.

Bu paraqrafda, eləcə də, alınma sözlərin milli sözdüzəldici şəkilçi qoşulması yolu ilə milli sözlərin sayının artırılması məsələsinə də toxunulmuşdur: “boksçu”, “liftçi”, “voleybolçu”, “qreyderçi”, “buldozerçi”, “voterpolçu” və s. Azərbaycan dili şəkilçiləri ilə bitən Qərbi Avropa mənşəli söz və terminlərin alınmaların sırasına daxil edilməməsi mübahisə doğurur. Fikrimizcə, sözdüzəldici şəkilçilərin, yaxud mürəkkəb sözlərin tərkib hissələrinin alınma sözlərə qoşularaq yeni söz yaratması ilə həmin sözün kökündən uzaqlaşmaq, mənşəyinin hansı dil olmasına fikir verməmək düzgün olmaz.

“Sintaktik səviyyədə” adlı ikinci fəslin üçüncü paraqrafında alınmaların növləri, sintaktik alınmalar, terminlər, söz birləşmələrinin təsnifatına baxış, söz birləşmələrində söz sırası baxımından ingilis dilinin Azərbaycan dilinə təsiri və cümlə səviyyəsində təsirdən bəhs edilir.

*“Alınmaların, əsasən, 3 növü mövcuddur: 1. Leksik alınmalar. 2. Morfoloji alınmalar. 3. Sintaktik alınmalar”*²². Söz birləşməsi səviyyəsində “Kino Mərkəzi” – “Cinema Center”, “Xına mərasimi” – “Henna party”, “olduğu kimi köçürmək” – “copy paste”, cümlə səviyyəsində “Ad günün mübarək” – “Happy birthday” əvəzlənmələri ingilis dilinin Azərbaycan dilinə sintaktik səviyyədə təsirindən xəbər verir.

Sintaktik səviyyədə rast gəlinən təsirlər içərisində terminlərin formalaşması, dildə müxtəlif elm sahələri ilə bağlı terminlərin yaradılmasına ehtiyac yaranması halları da ilk növbədə özünü göstərir. *“Y.V.Breus üç əsas termindüzəltmə üsulunu müəyyənləşdirmişdir: 1. Sintaktik üsul – söz birləşmələri vasitəsilə*

---

²² Yaqubova, T.R. Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar (1990-2000) / T.R.Yaqubova. – Bakı: MBM, – 2008. – s. 93.

termin yaradılması; 2. Leksik üsul – ingilis terminlərindən alınmalar və kalkaların yaradılması; 3. Semantik üsul – rus dilində mövcud olan ingilis koqnitiv (dərək etmə) əsaslı sözlərin başqa cür dərk edilməsinin nəzərdə tutulması”²³.

Azərbaycan dilində xüsusi isimlərin işləndiyi söz birləşmələrində (I, II növ) söz sırasının yerinə nəzər salmaqla sintaktik təsirlərin söz birləşməsi səviyyəsində təzahürünü görə bilərik: “Mehmanxana “İnturist”, “qəsəbə (rus dilindəki kimi, «посёлка») Киров”, “restoran “Avrora”, “Respublika “Belarus”. Misallardan görüldüyü kimi, Azərbaycan dili bu cür işlənməni qəbul edə bilmir, bu cür işlənmə isə rus və Avropa dilləri üçün (“Hotel California”, “Cafe Escobar”, “rue de Gaulle” və s.) xarakterikdir.

Sintaktik təsirlərin cümlə səviyyəsində müşahidəsi barədə tədqiqatlar göstərir ki, belə təsirlər söz birləşmələrində olduğu qədər geniş və asanlıqla yayılmasa da, vardır. Məsələn, “I remember that place where we met” cümləsinin sadə cümlə kimi, “Mən görüşdüyümüz o yeri xatırlayıram” işlədilməsi əvəzinə, “Mən o yeri xatırlayıram, harada ki biz görüşmüşdük” formasında işlədilməsi təyin budaq cümləsi qismində normal anlaşılır, amma sadə cümləyə nisbətən bir qədər yad səslənmə barədə fikirlərə də yol açır. “This is the book which you gave me” cümləsinin tərcüməsi zamanı “Bu mənə verdiyin kitabdır” cümləsi “Bu o kitabdır, hansı ki mənə vermişdin” cümləsinə nisbətən daha doğmadır. Məsələ ondadır ki, rus və ya ingilis dilinin təsiri ilə təyin budaq cümləsinin (kim (nə, hara) ki, kimin (nəyin, haranın) ki, kimi (nəyi, haranı) ki, kimə (nəyə, haraya) ki, kimdə (nədə, harada) ki, kimdən (nədən, haradan) ki, hansı ki) bu cür tez-tez işlədilməsi mürəkkəb təyin (feli sifət birləşməsi və əsasən tərkibi) ilə işlənən sadə cümlənin istifadəsini azaldır və xalq üslubuna daha yaxın olan mürəkkəb təyinli sadə cümləyə olan ənənəvi ehtiyac təmin olunmur.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə **“Qloballaşma şəraitində ingilis dilinin yayılmasına təsir edən ekstralinqvistik amillər”** adlanır və iki paraqrafdan ibarətdir.

---

²³ Nəcəfzadə, M.A. Sintaktik üsulla yaranan genetik terminlər // – Bakı: AMEA-nın xəbərləri (biologiya və tibb elmləri), – 2013. c. 68, №3, – s. 164.

“İqtisadi, siyasi və hərbi amillər” adlı üçüncü fəslin birinci paraqrafında ingilis dilinin yayılması, ekstralinqvistik amillər, ingilis dilinin yayılmasının səbəbləri, dünyada və Azərbaycanda ingilis dilinin yayılmasına təsir edən I qrup – iqtisadi, siyasi və hərbi amillərdən bəhs edilmişdir.

Hər bir dilin əhəmiyyətli olması üçün müəyyən edilən 4 kriteriya bunlardır: 1. İstifadəçi sayı. 2. Dilin coğrafi cəhətdən paylanıldığı ərazi vahidi: neçə qitədə və ölkədə istifadə olunduğu və ya onu bilməyin vacibliyi. 3. Funksional yükü: istifadə olunduğu məqsədlərin amplitud dərəcəsi. 4. Dilin milli istifadəçilərinin iqtisadi və siyasi təsiri. *“Yapon, rus və alman dili güclü, məhsuldar və nüfuzlu millətlərin dilləridir. Amma ingilis dili 1980-ci ildə ən yaxın izləyicisi Yaponiyadan iki dəfə çox ümumdaxili məhsulu (ÜDM) olan ABŞ-in dilidir.”*²⁴

İqtisadi amil: 1944-cü il Bretton-Vudz razılaşması ilə ABŞ pul vahidi dolların vahid dünya iqtisadi valyuta növü kimi qəbul edilməsi qısa müddətdən sonra onun artan nüfuzundan xəbər verirdi. Dünyanın vacib iqtisadi təşkilatlarında üzvlüyü də onun iqtisadi nüfuzunun göstəricisidir.

Siyasi amil: ABŞ dünya dövlətləri içərisində təsiredici qüvvə olduğunu və mühüm qlobal hadisələrdə onun iştirakının vacibliyini ortaya qoydu. Mühüm beynəlxalq təşkilatlara üzvlük və rəhbərlik də onun siyasi nüfuzunun göstəricisidir.

Hərbi amil: ABŞ-ın hərbi potensialı, hərbi təşkilatlarda üzvlüyü, dünya hərbi meydanına nəzarəti və hərbi qüvvələrinin iştirakı onun supergüclü olması üçün daha bir amil kimi götürülür.

“Mədəni və texniki amillər” adlı üçüncü fəslin ikinci paraqrafında II qrup – mədəni və texniki amillərdən bəhs edilir.

İngilis dilinin yayılmasında bir çox amillər iştirak edir. Bu amillər aşağıdakı kimi sıralanır: tarixi amillər, qloballaşma, iqtisadi inkişaf, kommunikasiya, biznes və sahibkarlıq, təhsil, səyahət, xalq mədəniyyəti, media, qlobal ingilis dili tədrisi sənayesi, simvolizm. Siyahıdan görüldüyü kimi qloballaşma özü də ayrıca olaraq ingilis dilinin yayılmasına təsir edən amillər sırasında yer alır.

---

²⁴ Quirk, R. A comprehensive grammar of the English language / R.Quirk, G.Leech, S.Greenbaum. – London: Longman, – 1985. – p. 3.

“– *kommunikasiya amili çoxsaylı peşə növləri ilə milli sərhədləri aşaraq rahat və asan dildə ünsiyyət yaratmaq üçün ingilis dilindən istifadə etməyin səmərəliliyini göstərir;*

– *səyahət amili turizmin inkişafına əsaslanaraq vətəndaşların hərəkətliliyini, iş axtarmaq üçün yeni ərazilərə köçmək ideyalarını özündə əks etdirir. Beynəlxalq səyyahlar adətən xarici ölkələrə səfər etmək üçün ingilis dilində müəyyən qədər bilik əldə etməyə can atırlar;*

– *xalq mədəniyyəti amili filmlərdə, televiziya, musiqi nümunələrində görüldüyü kimi Qərbi xalq mədəniyyətinin ifadə edilməsi üçün ingilis dilinin əhəmiyyətini özündə əks etdirir. Artıq Avropanın bəzi hissələrində ingilis dilli filmlər və televiziya proqramları tərcümə edilmədən altı yazı ilə yayımlanır.*

– *nəhayət, media amili beynəlxalq oxucuların yerli və ya beynəlxalq qəzet və jurnalları ingilis dilində oxumaları, mediada xəbərləri ingilis dilində izləmələri üçün başlıca rol oynayır.”²⁵*

Texniki amillər ən müasir amillər kimi qloballaşma şəraitində ingilis dilinin yayılmasına təsir edən amillər sırasındadır. “*İngilis dili tək-cə biznes dili deyil, həm də internet dilidir.*”²⁶ Bəzən internet istifadəçiləri öz ana dillərində mövcud olan sistem dilində ingilis dilində olan sistemə nisbətən daha çox çətinlik çəkirlər. Bunun bir səbəbi ingilis dilli sistemə vərdişdən irəli gəlsə, digər səbəb tərcümə sisteminin orijinal olmaması, kommunikasiya terminlərinin dilə yatmamasıdır. Məs.: “to click” feili Azərbaycan dilində bir neçə variantda təklif olunur, “şıqqıldamaq”, “klikləmək”, “klik etmək”, “tıqlamaq”, “tıqqıldamaq”.

Mədəni amil rəngarəngliyi ilə qloballaşmaya öz töhfələrini verir. İngilis dilinin yayılmasında qərbi mədəniyyəti xüsusi rol oynayır. Buraya bütün növ incəsənət sahələri – musiqi, rəssamlıq, sənətkarlıq, eləcə də idman, milli mətbəx və s. daxildir. Dünya mədəniyyəti ilə tanış olmaq üçün həmin mədəniyyət barəsində

---

²⁵ Richards, J. Key Issues in Language Teaching / J.Richards. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2015. – p. 6, 8.

²⁶ Flammia, M., Saunders, C. Language as power on the internet // Journal of the American society for information science and technology, – 2017. 58(12), – p. 1902.

müfəssəl məlumata malik olmaq ehtiyacı bu və digər mədəniyyət nümunəsi ilə bərabər onun yarandığı mühitin dilini də inteqrasiya etdirir. Mədəniyyət sahələrini əhatə edən təşkilatlar yaranır və özündə dünya dövlətlərini birləşdirməklə onların bir-birinin mədəni həyatı ilə tanışlığını təmin edir. Azərbaycan Respublikası digər əhəmiyyətli sahələr kimi mədəniyyət sahəsində də qlobal axına qoşulmuş dünya mədəniyyətinin ölkəmizdə təsvirini və Azərbaycan mədəniyyətinin dünyada təmsilini qarşılıqlı surətdə təmin etmişdir. Ölkəmizdə müxtəlif beynəlxalq musiqi festivalları, idman yarışları təşkil olunur, eləcə də ölkəmiz beynəlxalq musiqi festivalları, rəsm qalereyaları, idman yarışları, mətbəx nümayişləri və digər mədəni tədbirlərdə təmsil olunmaqla qloballaşmanın bir hissəsi olan mədəniyyətlərin mübadiləsi prosesində iştirak edir. Qeyd edilən hadisələr mədəni amilin ingilis dilinin dünyada, eləcə də Azərbaycanda yayılmasındakı rolunu əks etdirir.

Texniki amil ən yeni və yenilənməkdə davam edən müasir sahələr üzrə qloballaşmanın cərəyan etməsində, qlobal dilin yayılmasında əhəmiyyətli rolunu təşkil edir. İnformasiya texnologiyaları, rəqəmsal qurğular, internet və s. müasir anlayışlar qloballaşmanın cərəyan etməsində və nəticədə ingilis dilinin yayılmasında texniki amilin rolunu əhəmiyyətli dərəcədə nümayiş etdirir. Məlumdur ki, kompüter sistemlərinin dili, müxtəlif cihazların istifadə qaydaları, yaxud yaranmış problemlərin həlli hazırlandığı ölkədən asılı olmayaraq əsasən ingilis dilində təqdim olunur. Sözügedən hallar qloballaşma şəraitində ingilis dilinin yayılmasında texniki amilin rolunu müəyyənləşdirir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində aşağıdakı elmi müddəalar ümumiləşdirilir:

1. İngilis dilinin Azərbaycanda yayılmasını şərtləndirən səbəblər kimi dünyada ən geniş danışılan dil olması, beynəlxalq biznes dili olması, əksər filmlərin ingilis dilində olması, ingilis dilini öyrənməyin asan olması, çoxlu sayda dillərlə qohum olması, obyektləri müxtəlif yollarla adlandırmağın mümkün olması, dünya ətrafında müxtəlif cür səslənməsi, elastik olması və dəyişməyə davam etməsi əsas götürülür.

2. İngilis dilinin Azərbaycanda dil situasiyasına daxil olan xarici dil kimi dövlət dili istisna olmaqla bütün formalarda: davranış dili, fundamental dil, ünsiyyət dili, araşdırma və ya arama dili formalarında iştirakına rast gəlinir.

3. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlərində ingilis dili aparıcı dildir.

4. Fonetik-fonoloji səviyyədə rast gəlinən təsirlərlə bağlı aparılan araşdırmada Azərbaycan və ingilis dillərində latın əlifbasının istifadəsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan dilində yaranan çəşqinliqlər müəyyənləşdirilmişdir. Bu çəşqinliqlər kommunikasiya sistemlərindən başlayaraq sosial şəbəkələri, elmi-publisistik jurnalları və hətta idman geyimlərində nümayiş edilən istinadları əhatə edir. Bütün bunlarla bağlı konkret müşahidələr aparılmışdır:

– ingilis və başqa dillərdə olan xüsusi isimlər və adlar mümkün olduğu halda bəzən nəinki tərcümə, hətta transliterasiya edilmir;

– Azərbaycan əlifbasında əvvəllər ərəb-fars mənşəli sözlərin tərkibindəki uzun saitlərin təyinatı üçün istifadə edilmiş, lakin son dövrlərdə çıxarılmış apostrof işarəsinin başqa formada, digər dillərdə, xüsusilə Avropa dillərində olan xüsusi isimlərin özündən sonrakı gələn şəkilçidən ayrılması üçün istifadəsi hallarına rast gəlinir;

– ana dilinin qorunması naminə ehtiyac olmadıqda müxtəlif yerli xarakterli idman oyunları zamanı istifadə edilmiş idman geyimlərində Azərbaycan əlifbasının qrafemlərindən istifadə digər ölkələrin təcrübələrinə əsaslanaraq bərpa edilmir;

– avtomobil qeydiyyat nişanlarının ölkədaxili istifadəsi zamanı Azərbaycan qrafemlərindən istifadənin təminatı yerinə yetirilmir, bu qayda da digər ölkələrin təcrübələrinə əsaslanaraq bərpa edilmir.

5. Leksik səviyyədə rast gəlinən təsirlərin araşdırılması zamanı ortaya çıxan bir məqam barəsində aparılan müşahidələr göstərir ki, kökü alınma olan, sözdüzəldici şəkilçi vasitəsilə yaranan sözlər milli söz kimi hesaba alınır. Bu yolla milli sözlərin sayı süni yolla artırılmış olur və nəticədə statistik məlumatlarda anlaşılmazlıq yaranır. Alınma sözləri tədqiq edən alim üçün onların statistikasını tərtib etmək çətinləşir. Çünki dilə daxil olan və milli sözdüzəldici şəkilçi ilə yenidən formalaşan sözlər milli olaraq qəbul edilir və milli sözlərin siyahısında yer alır. Onların alınma mənşəli sözlərdən

ayrılmaması və ya milli sözlər içərisində deyil, ayrıca sözlər kimi siyahısının tərtib olunması təmin olunmur.

6. Sintaktik səviyyədə rast gəlinən təsirlər özünü digər səviyyələrdə olduğu qədər geniş ehtiva etdirməsə də, müəyyən formada intensiv xarakteri ilə müşahidə olunur. Əgər varvarizm dildə ehtiyac olmadan alınma sözlərdən istifadəyə deyilsə, bunu ehtiyac olmadan alınma konstruksiyaya da aid etmək olar. Sadə cümlələrin ehtiyac olmadan mürəkkəb cümlə şəklində ifadəsi bu təsirlərin mövcudluğundan xəbər verir. “Mən Azərbaycan Respublikasının paytaxtı olan Bakı şəhərinə gedirəm” cümləsini “Mən Bakı şəhərinə gedirəm, hara ki Azərbaycan Respublikasının paytaxtıdır” mürəkkəb konstruksiyası ilə ifadə etmək Azərbaycan dilində işlənən mürəkkəb konstruksiyalarla oxşar olduğu üçün çaşqınlığa səbəb olur. Bu cür konstruksiyaların Azərbaycan dilində işləndiyini nəzərə alaraq bəzən bu quruluşda istənilən konstruksiyaları istifadə etmək vərdisləri yaranır ki, onların intensivliyi də sadə geniş cümlələrin istifadəsini məhdudlaşdırır.

Qloballaşma mövzusunun ingilis dilinin yayılması mövzusu ilə birgə tədqiqi nəticəsində bütün qitələr üzrə dünya alimlərinin fikirləri öyrənilmiş, ingilis dilinin dominantlıq etdiyi Amerika qitəsi, Birləşmiş Krallığın rəsmi dili olan ingilis dilinin Avropanın cari siyasi arenasındakı mövqeyi, eləcə də yaxın gələcəkdəki proqnoz edilən hadisələr, Afrikada keçmiş müstəmləkə dövlətlərindəki dil situasiyası və dil siyasəti, Asiyada mövcud dil mənzərəsi, ingilis dilinin dominantlıq etdiyi daha bir qitədə – Avstraliyada qloballaşma şəraitində qlobal dilin yayılmasına təsir edən ekstralinqvistik amillər, hətta Okeaniyada keçmiş və indiki dil mənzərəsinə baxış edilmiş və ingilis dilinin qloballaşma şəraitində yayılması qlobal olaraq öyrənilmişdir. Bu tədqiqat qloballaşmanın Azərbaycan mühitində də cərəyan etməsini öyrənmək üçün müqayisə xarakteri daşımış, oxşar və fərqli xüsusiyyətlər aşkarlanmışdır.

7. İngilis dilinin müasir şəraitdə yayılmasına təsir edən ekstralinqvistik amillər yaranma və intensivlik cəhət rəhbər tutulmaqla iki qrupa bölünmüşdür: I qrup amillər içərisində siyasi, iqtisadi və hərbi amillər, II qrup içərisində mədəni və texniki amillər öyrənilmişdir. I qrup amillər tarixi xüsusiyyətlərə malik olmaları ilə

seçilirsə, II qrup amillər yeni, müasir dövrdə yaranmaları və intensiv xarakter daşımaları ilə seçilir. Lakin hər iki qrup amillər öz aktuallığını qoruyub saxlayırlar.

8. Müəyyənləşdirilmişdir ki:

– bu proses yeni olmasa da, müasir dövrdə onun reallaşması üçün tam şərait yaranmışdır;

– qloballaşmanın müsbət xarakterləri olduğu kimi mənfi xüsusiyyətləri də vardır;

– global dilin hücumu nəticəsində digər dillərin müqavimət gücünün davamlılığının asan olmadığını əsas götürərək, Azərbaycan dilinin qorunmasını həm dövlət səviyyəsində, həmçinin xalq dili səviyyəsində bütün qanun, fərman, sərəncamlarla yanaşı təhsil ocaqlarından başlayaraq mediaya qədər təbliğatlarla da təmin edilməsi məsələsi tam yerinə yetirilmir;

– elmi-publisistik jurnallarda Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına riayət edilməsini təmin etmək, mübahisəli məsələləri Dövlət Dil Komissiyası və Terminologiya Komissiyaları ilə müzakirədən sonra əldə edilmiş nəticələrə müvafiq olaraq yerinə yetirmək, nəticə əldə edilənə qədər isə mövcud dil qayda-qanunlarına əməl etməyə borclu olmaq barədə tövsiyələri vaxtaşırı təbliğ etmək kimi məsələlər lazımi səviyyədə deyil.

9. Azərbaycan Respublikası dünya siyasi təşkilatları ilə sıx əməkdaşlıq formasında əlaqələrini gücləndirməkdədir. İstər Amerika qitəsi ilə, istər Avropa qitəsi ilə qurulan əlaqələrdə Birləşmiş Ştatlar və Birləşmiş Krallıqla olan ikitərəfli əlaqələrin də xüsusi çəkisi vardır. ABŞ səfirliyi, ABŞ Təhsil nümayəndəliyi, Britaniya Konsulluğu, BMT və s. kimi dövlət səviyyəli nümayəndəliklər və global siyasi təşkilatları ilə qurulan əməkdaşlıqlar ingilis dilinin global yayılması dalğasının Azərbaycan üzərindən də keçməsinə şərtləndirir.

10. İqtisadi əməkdaşlıqların başlanğıcının müstəqilliyin əldə edilməsindən az sonra, ulu öndər Heydər Əliyevin şah əsəri olan “Əsrin Müqaviləsi” ilə qoyulduğunu rəhbər tutaraq onun bünövrə rolunu oynamağı ilə Azərbaycan Respublikası ilə bağlı çoxsaylı iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsi, əslində, qloballaşmanın mərkəzinə doğru inkişaf etmək baxımından ekstralinqvistik amillərdən olan iqtisadi amillərin təsiri ilə əlaqələndirilir. Buna görə

də, iqtisadiyyat sektorunun dövlətin sütunlarını təşkil etdiyi nəzərə alınaraq qlobal dilin milli dilə təsirinin, məhz iqtisadi amillərin təsiri ilə daha çox müşahidə edildiyi qənaətinə gəlinir.

11. Dünyanın ənənəvi müharibələrdən qurtularaq sülh şəraitində yaşamaq qərarına gəlməsi ilə ənənəvi hərbi sahələr öz aktuallığını itirmişdir. Lakin, buna baxmayaraq, özünümüdaifə məqsədli hərbi təşkilatlar öz fəaliyyətlərini davam etdirməkdədir. Azərbaycan Respublikası da bu xarakterli hərbi təşkilatlarla, ayrı-ayrı dövlətlərin Müdafiə Nazirlikləri ilə öz əməkdaşlığını davam etdirir. Bundan əlavə qloballaşmanın mənfi tərəflərindən olan beynəlxalq terrorizm, müxtəlif qruplaşmalarla mübarizə üçün hərbi sahənin tamamilə diqqətsiz saxlanması mümkün deyil. Bu məqsədlə Azərbaycan hərbi heyətinin müxtəlif ölkələrdə təlimlərdə, hərbi yarışlarda və hətta müharibə ocaqlarında fəal iştirakı ilə qlobal mübarizə dairəsinə Azərbaycan Respublikasının da qatılması və qlobal dilin yayılmasında hərbi amillərin də rolunun olmasını aparılan araşdırmalarla müəyyən etmək mümkündür.

12. Ən aktual sahələrdən olan mədəniyyət sahəsində dünyaya inteqrasiya etmiş Azərbaycan Respublikası bununla həm dünya mədəniyyətini bu mühitdə yaymış, həm də öz mədəniyyətini dünya xalqlarının mədəni irslərinin sırasına yazmaqdadır. Bu gün mədəni mübadilə hər gün baş verən hadisələrdəndir. YUNESKO ilə sıx əməkdaşlıq nəticəsində mədəniyyət abidələrimizin dünya abidələri siyahısına salınması bir növ xalqın “müəlliflik hüququ” kimi əhəmiyyət daşıyırsa, digər cəhətdən onların dünya xalqlarının dilində ifadəsi zamanı düzgün orfoqrafik və orfoepik qayda-qanunlara riayət olunub-olunmaması ilə bağlı məsələlər barədə düşünməyə fikirləri ortaya çıxarır. Bununla bağlı müəyyən müşahidələr aparılmışdır:

– beynəlxalq aləmdə istifadə üçün toponimik adlar, eləcə də digər milli mənsubiyyətli mədəniyyət abidələri və ümumilikdə sənətkarlıq nümunələri ya transliterasiya, ya da mümkün qədər tərcümə olunmur;

– onların tərcüməsi zamanı bəzən ingilis dilindən başqa digər dillər də istifadə edilir;

– bu cür maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrinin digər dillərlə ifadəsi zamanı həmin dillərə edilən tərcümənin şərti xarakter daşması diqqətdən yayınır. Digər dillər yalnız məhdud zaman

kəsiyində anlaşılma üçün istifadə edilmir, bəzən bu hal daimi xarakter daşıyır, həmin mədəniyyət nümunələri üçün milli və qlobal dillərdən başqa digər dillərdən də istifadə olunur.

13. Texniki amillərin təsiri ilə ingilis dilinin yayılması daha aktual hesab olunur. Bu gün az qala bütün xidmətlərin internet üzərindən həyata keçirildiyini əsas gətirərək söyləmək olar ki, adam başına düşən kommunikasiya qurğularının sayının getdikcə artması, hər evdə masaüstü kompüter yaxud noutbuk, mobil telefon, tablet, planşet, smartfon, smartvoç (ağıllı telefon, ağıllı qol saati) və s. qurğuların olması ilə hər gün mütləq ingilis dilində hansısa cümləyə, yaxud sözə rast gəlirik. Bu dil vahidləri yeni olduğu üçün hələ ona qarşılıq tapılmamış artıq insanların leksikonunda yer almağa başlayır. Burada diqqətə çatdırılan ən ümdə məsələ bu tip qurğuların adları, onların struktur adlarının Azərbaycan dilində ifadəsi zamanı edilən tərcümələrin dilə uyğun olmasına fikir verməkdir.

Tədqiqat işinin əsas müddəaları müəllifin çap olunmuş əşğıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Ağayev, D.S. Azərbaycan Respublikasının əməkdaşlıq etdiyi beynəlxalq təşkilatların rəsmi dilləri və onların içərisində ingilis dilinin yeri // – Bakı: ADU-nun "Elmi Xəbərlər"i, – 2015. №5, – s. 89-95.
2. Ağayev, D.S. Tərcümə zamanı xüsusi isimlərin yaratdığı problemlər // Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri, – Respublika elmi-praktik konfransının materialları. – Bakı, – 5-6 may, – 2016, – s. 370-372.
3. Aghayev, D. Language situation in Azerbaijan // Gənc alimlərin I beynəlxalq elmi konfransının materialları, – Gəncə, – 17-18 oktyabr, – 2016, – s. 246-250.
4. Ağayev, D.S. Qloballaşmanın Azərbaycan dilinə fonoloji səviyyədə təsiri // – Bakı: Azərbaycanda xarici dillər, – 2017. №2(36), – s. 27-31.
5. Ağayev, D.S. Qloballaşmanın Azərbaycan dilinə leksik səviyyədə təsiri // – Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universitetinin "Elmi Xəbərlər"i, Sosial və humanitar elmlər bölməsi, – 2018. №1(14), – s. 15-18.

6. Ağayev, D.S. Qloballaşmanın Azərbaycan dilinə mənfi təsirləri // – Lənkəran: Lənkəran Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərlərinin Humanitar elmlər seriyası, – 2018. №1, – s. 20-25.
7. Aghayev, D. The influences of English into Azerbaijani during globalization // – Горно-Алтайск (Rusiya): Мир науки, культуры, образования, – 2018. №3(70), – s. 438-439.
8. Ağayev, D.S. Qloballaşma və dil // – Bakı: Azərbaycanda xarici dillər, – 2018. №3/4(40), – s. 22-26.
9. Ağayev, D.S. Qloballaşma şəraitində ingilis dilinin Azərbaycanda tədrisinin perspektivləri // Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika elmi-praktik konfransının materialları, – Bakı, – 6-7 dekabr, – 2018, – s. 8-9.
10. Агаев Д. Влияние глобального английского языка на азербайджанский язык // Современные вопросы лингвистики, переводоведения, педагогики и психологии: традиции и инновации. Международная научно-практическая конференция кафедры «Иностранные языки», посвященная 90-летию БГТУ, – Брянск (Rusiya), – 28 июня, – 2019, – s. 7-9.
11. Ağayev, D.S. İngilis dilinin yayılmasında ekstralinqvistik amillərin rolu // – Bakı: AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2022. №5, – s. 209-215.

Dissertasiyanın müdafiəsi 28 fevral 2024-cü il tarixində saat 12:00 Azərbaycan Dillər Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 23 yanvar 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 23.01.2024

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 38 122 işarə

Tiraj: 100